

**KRIZA NA PAPIRU?
O sociološkoj
kritici kolektivnog stanovanja
u kasnom socijalizmu**

**A CRISIS ON PAPER?
On the Sociological
Critique of Collective Housing
in Late Socialism**

IZVORNI ZNANSTVENI RAD
Primljen: 28. rujna 2020.
Prihvaćen: 1. prosinca 2020.
DOI: 10.31664/zu.2020.107.05

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: September 28, 2020
Accepted: December 1, 2020
DOI: 10.31664/zu.2020.107.05

APSTRAKT

Kolektivna stambena naselja koja su od 1950-ih nicala diljem Jugoslavije odgovor su na stambenu krizu. Vođeni socijalističkim i modernističkim idejama, arhitektice i arhitekti usredotočili su se na masovno rješavanje stambenog pitanja—relativno jeftine stanove uklopljene u samoupravljajke stambene politike. Znanstvena i popularna stigmatizacija poslijeratnoga kolektivnog stanovanja koja se u 1960-ima artikulira u zapadnoeuropskim socijalnim demokracijama od 1970-ih sve je izraženija i u Jugoslaviji, posebice u disciplinarnom okviru sociologije grada koji se konsolidira u tom periodu.

Ovaj članak pokazuje kako se kritika kolektivnog stanovanja često bez ograda oslanjala na teoriju, empiriju i likovnost stereotipa prenesenih iz zapadnoeuropskih socijaldemokracija koji su se upotrebljavali kao prefiguracija jugoslavenske budućnosti. Kontekstualiziraju se tri ključne zamjerke na račun novih naselja—prijetnja urbanog otuđenja, fizičke i društvene patologizacije i slamizacije kolektivnog stanovanja. Iznosi se teza da je sociologija grada istodobno nudila rješenja za dio problema kolektivnih naselja, ali i konstituirala ih kao akutno krizno područje. Stopa kriminaliteta, (ne)zadovoljstvo lokalnog stanovništva i socijalna struktura naselja razmatraju se kao novi argumenti koji daju složeniju sliku o životu u novim naseljima.

KLJUČNE RIJEČI

kasni socijalizam, sociologija grada, masovna stambena izgradnja, Jugoslavija

SUMMARY

Collective housing developments that sprung up throughout Yugoslavia starting from the 1950s were a response to the housing crisis that was partly inherited from the interwar period, and partly exacerbated by war destruction. Guided by socialist and modernist ideas, architects focused on solving the housing issue en masse—by designing relatively cheap apartments in collective housing developments embedded in self-managed housing policies.

The first objections, soon followed by the almost unison professional and popular stigmatization of modernist collective housing, appeared in the 1960s in Western European social democracies such as France or West Germany. Based on the texts of sociologists who analysed the housing developments in Yugoslavia as well as on archival sources, the article focuses on the contributions and limitations of sociological critique in Yugoslavia from the 1970s to the breakup of Yugoslavia and the genesis of arguments against (some aspects) of collective housing developments.

The author first addresses the issue of alienation, a concept that was popular in sociology starting with the Marxist theory (Marx's alienation of labour) through the early sociological studies of urbanity (Simmel in the early 20th century) to the neo-Marxist reinterpretations (Henry Lefebvre's "right to the city" and the activity of Praxis). In the second half of the 20th century, a hypothesis on collective housing developments as places particularly affected by alienation was formed in Western European sociological discourse. In the early 1970s, sociologist Sreten Vujović applied the ideas of the French sociologist Paul-Henry Chombart de Lauwe and his critique of French *grands ensembles* to the Yugoslav context with minimal reserves. In Rudi Supek's *Humane City (Grad po mjeri čovjeka, 1987)*, the radical alienation of collective housing has been dramatized to the proportions of existential despair and highlighted by a suggestive choice of illustrations (French and Belgian caricatures as well as visual juxtapositions of "traditional" and "modern" settlements to the detriment of the latter).

→

Lea Horvat

Secondly, the significance of pathologization of the new housing developments in medical and even criminological discourse has been considered. While in the 1960s the emphasis was on ensuring modern hygiene (adequate size, fresh air) and optimal conditions for physical health to prevent the spread of infectious diseases in the then new housing developments, in the following decades they were increasingly seen as a risk factor for mental conditions (neuroses, phobias) and “social pathologies”. Thus, at the Continuing Conference of Yugoslav Cities on the *Influence of Some Environmental Factors on Youth Delinquency and Urban Planning* (1981), the pathologization of collective housing developments was supplied with the subtext of criminalization—most pronounced in the critique of youthful deviance.

Thirdly, the history of threatening slumification in terms of decline in the material value of housing developments has been analysed. Taking the development of the situation in European social democracies as a reference point, sociologist Ognjen Čaldarović wrote about the probable abandonment of these apartments in the near future as early as the 1970s, when housing shortage were still an acute Yugoslav problem. The hypothesis on “filtration”, gradual impoverishment of the housing developments, demographic change in the population structure (emigration of the privileged, immigration of the marginalized), and slumification intensified in the 1990s, when collective housing developments were predicted to end with the “Harlem syndrome” and a significant decline in the market value, classified as “social housing” (Čaldarović). Recent studies have refuted these fears, but show that the indicators of social inequality are on the rise and the gap between the privileged and pauperized parts of the housing developments is deepening.

Intervention proposals in the 1970s and 1980s ranged from abandoning the concept, which was guided by the idea that an optimal collective housing development was a “*contradictio in adiecto*” (Dušica Seferagić), through the implementation of elements of the premodernist city (the project of Lefebvre, Renaudie, and Guilbaud for layering, condensing, and connecting New Belgrade with the old part of the city), to the idea of gradually supplementing and filling in the housing developments that would happen with time (Čaldarović).

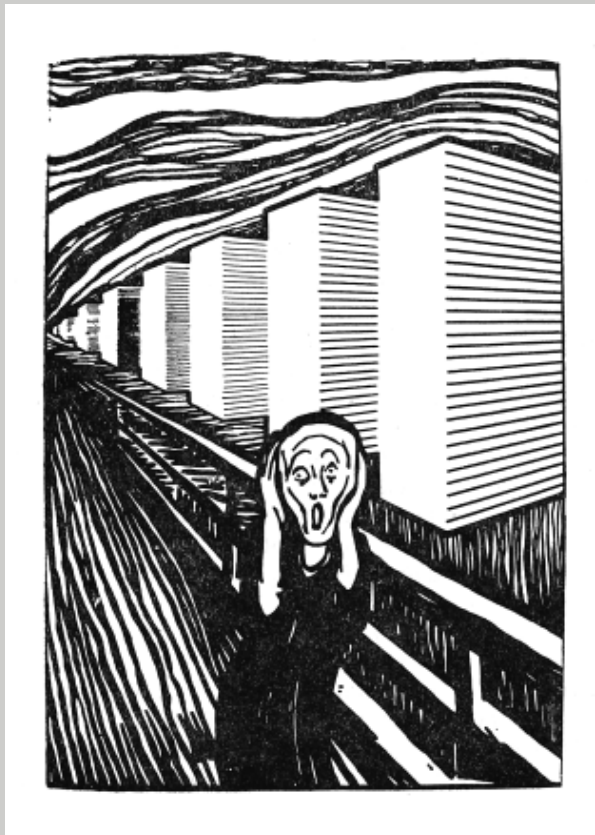
This article shows how the critique of collective housing often relied unreservedly on the theoretical, empirical, and visual stereotypes about the new housing developments, taken over from the context of European social democracies and used as a prefiguration of the Yugoslav future. The author has pointed out the ambivalent image of residents of collective housing developments in sociological studies, which, on the one hand, affirm their role in shaping the housing developments (thus opposing the dominance of architects in their concept), while on the other hand take their attitudes

with reserve (especially satisfaction with the housing developments). It is argued that the sociology of the city offered solutions to some of the problems in the new housing developments while simultaneously constituting them as acute crisis areas. Indicators such as crime rate, dissatisfaction of the local population, or social structure have here been considered as counter-arguments to provide a more complex picture of life in the new housing developments.

KEYWORDS

late socialism, sociology of the city, mass housing, Yugoslavia

UVOD

Sl. 1 / Fig. 1
→

1
Seferagić, *Kvaliteta života i nova stambena naselja*, 36.

2
Isto, 30, 51–52.

3
U tekstu će se urbana stambena naselja planirana i građena u socijalističkoj Jugoslaviji označavati ovim pojmom koji se uvjeto može usporediti s pojmom mass housing etabliranim u angloameričkoj povijesti arhitekture. U većini korištenih primarnih izvora javlja se termin „nova naselja” koji s vremenskim odmakom gubi na jasnoći.

4
Usp. studije slučaja koje pokazuju razlike u materijalu, formi, socijalnoj strukturi stanovništva i imidžu naselja. Urban, *Tower and Slab*.

5
Van Beekhoven, Bolt, Van Kempen, „Theories of Neighbourhood Change and Decline”, 30–31.

6
Taunton, *Fictions of the City*, 131–132; Diehl, „Die Großwohnsiedlung ein Ghetto?”.

7
Tijekom 1990-ih njemački su mediji kolektivna stambena naselja kontinuirano predstavljali kao žarište straha, siromaštva i neonacističkog terorizma, prezreno „mjesto koje nije za život”. Usp. Haller, *Leerstand im Plattenbau*, 12–22.

8
Urban, *Tower and Slab*, 41–44.

9
Za nijansirani pristup arhitekturi kasnog socijalizma usp. Kulić, „Introduction”.

„Joie de vivre ispario je, a ostala su monotona stambena naselja u kojima su ljudi osuđeni na sudbinu strojeva”, piše zagrebačka sociologinja Dušica Seferagić 1988. godine u studiji *Kvaliteta života i nova stambena naselja*.¹ „[S]va su ona slična: nakupine nebodera i velikih zgrada gusto načičkanih bez nekog vidljivog reda i jasnoće u snalaženju, s malo zelenila, puno parkiranih automobila i bez nekoga simboličkog identiteta. Bezličnost, monotonija, uniformiranost” te „patološka kvadratura”,² zaključuje autorica ne ostavljajući prostora za optimizam. Iznesene zamjerke—vizualna neuglednost, nehumanost (bliže stroju nego čovjeku), odsutnost identiteta (nemogućnost identifikacije sa susjedstvom) i patološki efekt na ukućane—rekapituliraju dugu povijest skepse prema kolektivnim stambenim naseljima.³

Kolektivno stanovanje na funkcionalističkim zasadama globalni je fenomen sa značajnim lokalnim specifičnostima.⁴ Jugoslavenska naselja povezana su s europskim poslijeratnim kontekstom—rezultatom nastojanja europskih socijalističkih i socijaldemokratskih režima da se stambeno pitanje većeg broja ljudi riješi brzo i relativno jeftino. Žestoka kritika kolektivnih stambenih naselja i, posljedično, erozija njihova imidža, europske je socijaldemokracije preplavila 60-ih godina 20. stoljeća te okončala gradnju sličnih projekata. Krajem 1980-ih u društvenim je znanostima na Zapadu utjecajan spiralni model propadanja takvih naselja—lančana reakcija socijalnog, ekonomskog i tehničkog nazadovanja—koji naglašava nezaustavljivost procesa.⁵

Bilo da je riječ o stilizaciji kolektivnih stambenih naselja kao geta u glazbi, književnosti i na filmu, koja dolazi istodobno i „izvana” i „iznutra”, od samih stanovnika,⁶ bilo o fokusu na negativnosti u novinarskom izvještavanju i koncipiranju znanstvenih istraživanja,⁷ novija su istraživanja pokazala da diskurzivna stigmatizacija stvara socijalnu eroziju, a ne obrnuto. Francuski *grands ensembles*, naselja građena 1950-ih i 1960-ih na rubovima većih gradova, već su ranih 1960-ih kritizirana kao imigrantski geto, iako je tad u njima pretežno živjela dobrostojeća srednja klasa.⁸

Jugoslavija umnogome predstavlja iznimku u socijalističkom svijetu, pa tako i u spoju sve glasnije sociološke kritike kolektivnog stanovanja s nastavkom gradnje ovakvih stambenih naselja sve do kraja 1980-ih, razdoblja kasnog socijalizma koje se često simplificira kao period stagnacije i krize.⁹ Prateći sociološku razradu triju centralnih problema pripisanih kolektivnim stambenim naseljima—otuđenja, patologije te slamizacije—pokazat će se kako je dio argumenata uvezen iz europskih socijaldemokracija te sagledati posljedice njihova prijenosa u domaći kontekst. Riječ je o argumentima marksistički orijentiranih kritičara koji o ovoj temi raspravljaju u državama zapadne demokracije.

→

OTUĐENJE

Za razliku od SSSR-a gdje je sociologija zabranjena u stalinističkom periodu, a nakon 1968. orijentirana na kvantitativna istraživanja u službi implementacije državnih odluka (engl. *smart governance*),¹⁰ u Jugoslaviji se sredinom 1960-ih konstituirala sociologija grada kao zasebno područje sociološkog istraživanja.¹¹ Premda je proistekla iz nužde da se u planiranju kolektivnog stanovanja ponudi i sociološka analiza, s vremenom se ova grana sociologije emancipira te postaje osjetno kritična,¹² baveći se primarno perspektivom stanara, zajedništvom, identitetom te pitanjima društvene nejednakosti. U jednom od prvih stručnih članaka koji se bave isključivo kolektivnim stambenim naseljima beogradski sociolog Sreten Vujović uvodi teze Paula-Henryja Chombarta de Lauwea, začetnika francuske sociologije grada, u domaći kontekst.¹³ Chombart de Lauwe prvi se zanimao za življenju kulturu u *grands ensembles* i predlagao zaokret od privilegiranja arhitektonske prema stanarskoj perspektivi.¹⁴ Iako Vujović priznaje da je dio rezultata istraživanja koja citira spekulativan i proturječan, konsenzus o pretežno negativnim rezultatima kolektivnih stambenih naselja koji se sredinom 1960-ih učvrstio u francuskoj javnosti prenesen je bez znatnih ograda na jugoslavensku situaciju.¹⁵

„Otudenje” — pojam koji Karl Marx primarno veže uz ideju „otudenog rada”, a dalje ga razvijaju egzistencijalizam i Nova ljevica — u prvim je sociološkim analizama rastućih metro-pola na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće prepoznato kao ultimativno stanje modernog urbaniteta. Georg Simmel piše o „obostranoj rezerviranosti i indiferentnosti” gradskog stanovništva primjećujući da se čovjek „nigdje ne osjeća usamljenije i napuštenije nego u velegradskoj gužvi”.¹⁶ Tijekom 1970-ih i 1980-ih otudenje se vidi kao specifikum kolektivnih stambenih naselja. Seferagić im predbacuje čak četverostruko otudenje — na razini monofunkcionalnog koncepta, antiparticipativnog proizvodnog procesa, raspodjele stanova opterećene društvenim nejednakostima te pasivizacije ukućana umjesto poticanja na oblikovanje svojeg doma.¹⁷

Filozof i sociolog Rudi Supek 1980-ih je u potrazi za čovjeku bliskim gradskim ambijentima spojio marksistički humanizam grupe Praxis s „pravom na grad” Henrija Lefebvrea. Iako u knjizi *Grad po mjeri čovjeka* Supek ne kritizira isključivo kolektivno stanovanje, ono je u jugoslavenskom kontekstu izdvojeno kao srž problema.¹⁸ Teza o izraženom otudenju kolektivnih stambenih naselja pojačana je sugestivnom upotrebom ilustracija — karikatura i crteža belgijskih i francuskih autora (Jean-François Batellier, Gérard Goosen, Gilles Rousseau) — koje kondenziraju negativne stereotipe o kolektivnom stanovanju. Munchov Krik doslovno se seli u kolektivna stambena naselja (Sl. 1.),¹⁹ a egzistencijalni očaj centralne figure postaje zdvajanje nad funkcionalističkom arhitekturom. „[G]raditelj tornjeva usamio je čovjeka”, stoji uz grafički prikaz razlika između tradicionalnih i modernih naselja (Sl. 2.).²⁰ Jedan jedini lik u podnožju nebodera u kontrastu s afektivnom grupom u starom naselju pojačava argumentaciju o dehumanizirajućem djelovanju novih

10

Titarenko, Zdravomyslova, *Sociology in Russia*, 44.

11

Za pregled povijesti discipline iz protagonističke perspektive usp. Seferagić, „Razvoj sociologije grada i prostora u Hrvatskoj”.

12

Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 193.

13

Vujović, „Stanovanje u novim naseljima”, 203–221.

14

Rudolph, *At Home in Postwar France*, 150–151.

15

Vujović, „Stanovanje u novim naseljima”, 211.

16

Simmel, „Die Grosstädte und das Geistesleben”.

17

Vujović, „Stanovanje u novim naseljima”, 30.

18

Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 235.

19

Isto, 206.

20

Isto, 154.

21

Isto, 112–113.

22

Meuser, *Die Ästhetik der Platte*, 32–37.

23

Tanghe, Vlaemick, Berghoef. *Living cities*, 145–205.

24

Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 160.

25

Recentnija istraživanja kolektivnih stambenih naselja podignutih u socijalističkom periodu potvrdila su postojanje raznovrsnih sustava međususjedske solidarnosti i organizacije kako u kasnom socijalizmu tako i u postsocijalističkom razdoblju. Usp. Gulin Zrnić, *Kvartovska spika*, Jansen, *Yearnings in the Meantime*, Leutloff-Grandits, Rubić, „Creating a Familiar Space”.

26

Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 84.

27

Gulin Zrnić, *Kvartovska spika*, 143–150.

Sl. 2 Teza o izraženom otuđenju novih naselja pojačana je sugestivnom upotrebom ilustracija—karikatura i creža belgijskih i francuskih autora—koje kondenziraju negativne stereotipe o kolektivnom stanovanju. Munchov Krik (Sl. 1) doslovno se seli u kolektivna stambena naselja, a egzistencijalni očaj centralne figure postaje zdvajanje nad funkcionalističkom arhitektuom. „Graditelj tornjeva usamio je čovjeka”, stoji uz grafički prikaz razlika između tradicionalnih i modernih naselja. Jedan jedini lik u podnožju nebodera u kontrastu s afektivnom grupom u starom naselju pojačava argumentaciju o dehumanizirajućem djelovanju novih naselja. / Fig. 2 The thesis of the people's profound alienation in the new housing developments is intensified by the use of illustrations—caricatures and drawings of the Belgian and French authors which encourage negative stereotypes about it. Munch's Scream (Fig. 1) was literally moved into Mass Housing surroundings, and the central figure's existential despair was turned into a despair over the functionalist architecture. “The builder of the towers made man lonely”, stands next to a drawing that shows differences between traditional and modern settlements. A single person standing below the tower opposed to a group of happy people in an old settlement supports the argument about dehumanizing effects of new settlements. (Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, Zagreb, 1987.).

↑

naselja. Tendenciozno se primjenjuju na isticanje razlike za grebačkog centra i Novog Zagreba: dok je prvi u Supekovu djelu ilustriran fotografijom Zrinjevca, potonji predstavlja „prostor-spavaonica” Travno koja na fotografiji djeluje kao beskrajno protezanje betona (Sl. 3).²¹ Zelene površine, ključan dio koncepta naselja, izbrisane su izborom kadra. Modernistička stanogradnja kritizira se u slici i tekstu kao nehumana, otuđujuća, nasilna praksa sa zastrašujućim, totalitarnim rezultatima. Satira je bila popularan oblik kritike kolektivnog stanovanja u SSSR-u,²² a vicevi i humoristični crteži na tu temu sporadično su se od 1950-ih javljali u rubrikama za humor u jugoslavenskim arhitektonskim časopisima, od slovenskog *Arhitekta* do sarajevskog ARH-a. U znanstvenoj monografiji, pogotovo kad njihova žanrovska priroda i okolnosti nastanka nisu tematizirane, ulaze u „dokazni materijal” i radikaliziraju zaključke.

Većina se ilustracija ovog tipa u istom redoslijedu nalazi u knjizi Jana Tanghea, Siega Vlaemincka, i Joa Berghoefa *Wonen of Wijken* iz 1975., koja 1984. izlazi i u engleskom prijevodu: *Living Cities: A Case for Urbanism and Guidelines for Re-urbanization*. Studija kolektivnog stanovanja po naruđbi belgijskog ministarstva javnih poslova zagovara zgušnjavanje centra (engl. *inner growth*) nauštrb širenja grada (engl. *outward sprawl*).²³ Supekovo je djelo više općenite i teoretske prirode, a ton znatno dramatičniji. Scenu „košnje” zgrada (sl. 4) knjiga *Living Cities* popraća podnaslovom „Raznolikost oblika stanovanja je ključna za bolju životnu sredinu”, dok Supek citira austrijske tašiste: „Prava linija je bezbožna i nemoralna. Ona nije stvaralačka već reproduktivna linija. U njoj ne živi bog i ljudski duh, već samo mravljia gomila.”²⁴ Na kraju publikacije *Living Cities* spekulativne ilustracije ustupaju mjesto planovima i fotografijama provedenih projekata. Iako su izvori ilustracija korektno navedeni, a stavovi o kolektivnom stanovanju više nego kompatibilni, Supekov *Grad po mjeri čovjeka* u tekstualnom dijelu ne spominje djelo Tanghea, Vlaemincka i Berghoefa. Služenje istim ilustracijama u jugoslavenskom i belgijskom kontekstu, bez njihova tematiziranja u domaćem kontekstu, uz zaoštrenu retoriku, promiče „uravnolovku” osuđenosti kolektivnih stambenih naselja na propast.

Sociološki neomarksistički interes za otuđenje vremenski se preklapa s programom kolektivnog stanovanja i pripadajućim izgradnjom te se ponekad projicirao na njih bez uvjerljivih argumenata ili empirijskih potvrda.²⁵ Među rijetkim glasovima koji ukazuju i na prednosti novih gradskih naselja ističe se zagrebački sociolog Ognjen Čaldarović. Upozorivši na fetišizaciju koncepta zajednice stvorenog po uzoru na selo u prošlosti Čaldarović ističe često predviđene probleme manjih naselja kao što su „negativna socijalna kontrola” i „provincijalizam”.²⁶ Određeni stupanj anonimnosti ne proturječi urbanitetu: nepoznavanje dijela susjeda nije nužno problematično otuđenje, već simelovsko urbano stanje. To potvrđuje i usmena povijest Novog Zagreba 2000-ih u kojoj se „ideal nenametljivog susjeda”—sredina između druželjivosti i distance—prepoznaje kao najpoželjniji vid socijalnosti.²⁷

Sl. 3 Slike se tendenciozno primjenjuju za isticanje razlika zagrebačkog centra i Novog Zagreba: dok je prvi ilustriran fotografijom Zrinjevca, potonji je predstavljen kao „prostor-spavaonica” Travno koje na fotografiji djeluje kao beskrajno protezanje betona. / Fig. 3 The photos are tendenciously used to emphasize the differences between the Zagreb city center and the New Zagreb. While the first one is presented with a photo of Zrinjevac Park, the latter is shown as a vast “dormitory” Travno—endless rows of concrete blocks. (Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, Zagreb, 1987).

↑ ←

PATOLOGIJA

Pitanje eventualnih psihofizičkih posljedica kolektivnog stanovanja od prvih je gradilišta zaokupljalo društvene znanosti i medicinsku struku. Tijekom 1960-ih bavile su se u prvom redu rizikom od širenja zaraznih bolesti (tad još aktualne tuberkuloze), ozljeda (moguć pad djeteta s viših katova) i izračunavanjem kvadrature stana za zdravo stanovanje, pri čemu se nije upozoravalo samo na premale, već i na prevelike stanove koji stvaraju tjeskoban dojam praznine i nedovršenosti.²⁸ Ukratko, ispitivalo se jesu li ispunjeni modernistički zahtjevi za higijenzacijom stanovanja—svjetlom, svježim zrakom i suncem. Stanovanje u neboderima preporučivalo se uglavnom samcima i parovima bez djece, osobama koje gaje poseban afinitet prema visoko urbaniziranom načinu života.²⁹ Visoki katovi nisu bili za svakoga, ali nisu bili otpisani, kao ni kolektivna stambena naselja u cijelosti.

Uz moguće fizičke tegobe, sve su se češće spominjale psihičke posljedice. *Grands ensembles* već su 1960-ih dobili dijagnozu: „*sarcellitis*” (prema kompleksu u pariškoj četvrti Sarcelles izgrađenom za doseljenike iz bivših francuskih afričkih kolonija), „nervoznu depresiju” pripisivanu kućanica koje je morila dosada pojačana izolacijom.³⁰ „Iznad petog kata pojavljuje se u čovjeka organska nelagodnost zbog prirodne reakcije osjetila ravnoteže, a visina izaziva strah, neuroze i pojačava intenzitet neurotičnog ponašanja. Smanjuje se intenzitet komuniciranja i dolazi do poremećaja u opažanju i vidu”, piše Čaldarović krajem 1980-ih.³¹ Uslijed gradnje Bloka 5 u Titogradu (danas Podgorica) lokalni je sudski psihijatar Arso Vujošević 1979. oprezno upozorio na moguće „neurotične reakcije” stanovništva.³² Dok za mehaničke probleme poput neadekvatne cirkulacije zraka često postoje jednako mehanička rješenja, moguće psihičke teškoće i njihova društvena stigmatizacija produbljuju patologizaciju kolektivnih stambenih naselja.

U kritici kolektivnog stanovanja medicinskoj i sociološkoj struci 1970-ih pridružila se kriminologija. Upozoravalo se na prostornu koncentraciju stanovništva koja potencira sukobe i nasilje te opterećuje djecu i odrasle.³³ Veza devijantnosti i kolektivnih stambenih naselja ojačana je u sklopu Stalne konferencije gradova Jugoslavije na savjetovanju posvećenom temi „Utjecaj nekih ekoloških činilaca na delinkvenciju mladih i planiranje grada” (Zagreb, 15. i 16. siječnja 1981.) koja se intenzivno bavila baš tim tipom naselja. Usprkos statistici opadanja maloljetničkih prijestupa u Zagrebu i Beogradu 1970-ih,³⁴ maloljetnička delinkvencija prezentirana je kao goruće pitanje, dijelom zbog simboličke važnosti nadolazeće generacije za budućnost socijalizma. Među zaključcima konferencije ističe se zahtjev za „više prostora za socijalitet, a manje za socijalnu patologiju”.³⁵ Mladi su se družili u kolektivnim stambenim naseljima, ali mjesta i okolnosti—rock-koncerti, provođenje vremena „u difuznim sadržajima, tj. u slučajnim, besciljnim igrama, šetnjama i razgovorima”—nisu odgovarali predodžbama sociologa koji bi ih radije vidjeli u društvenim klubovima i mliječnim restoranima, daleko od barova i noćnih klubova kojima se pripisivao „kriminogeni značaj”.³⁶

28

Sevnik, „Medicinski pogledi na stanovanje in naselje”, 126–131.

29

Minić, „Visoki objekti u gradu”, 41–42.

30

Rudolph, *At Home in Postwar France*, 177.

31

Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 99.

32

Vuković, „Stan po mjeri čovjeka”, 3.

33

Klemenčić, Vovk, *Anketa krajevnih skupnosti*, 11.

34

SR-AJ-495-fascikla 75: „Rezime rasprave”, 19.

35

Isto, 21.

36

Klemenčić, Vovk, *Anketa krajevnih skupnosti*, 3–19; SR-AJ-495-fascikla 75:

Mejovšek, Uzelac, Vrgoč, „Ekološka struktura i delinkventno ponašanje

mladih”, 43, 54.

37

Usp. Prokopljević, „Do not throw concrete blocks!”.

38

Iznimno, Milan Prelog krajem 1960-ih piše o domaćem kolektivnom

stanovanju, *grands ensembles* i sovjetskim mikrorajonima kao novimslamovima. Usp. Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 198–200.

39

Isto, 147–188.

40

SR-AJ-495-fascikla 75: Mejovšek, Uzelac, Vrgoč, „Ekološka struktura

i delinkventno ponašanje mladih”, 42.

41

Isto, 40.

42

Vujović, *Grad u senci rata*, 34.

43

Isto.

44

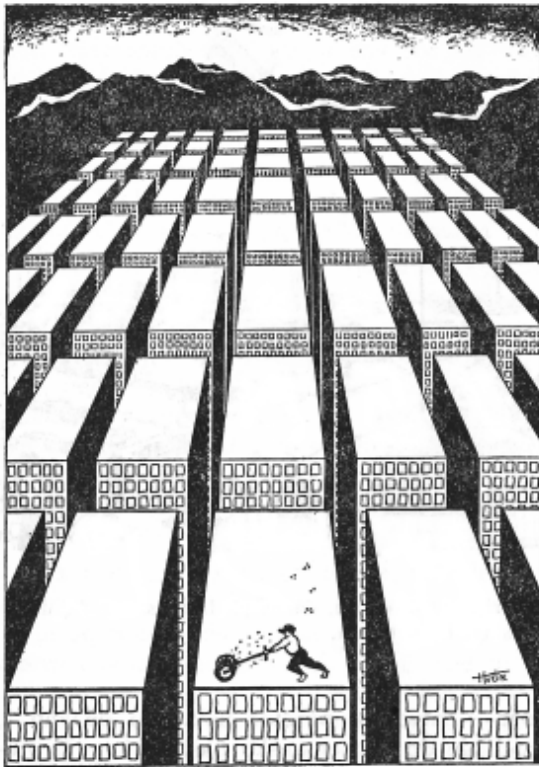
Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 99.

45

Gaković, Lay, Čaldarović, „Prikaz rezultata anketnog istraživanja”, 48, 61.

46

Seferagić, „Razvoj sociologije grada i prostora u Hrvatskoj”.

Sl. 4 Tanghe, Vlaeminck i Berghoef karikaturu prate podnaslovom "Raznolikost oblika stanovanja je ključna za bolju životnu sredinu" dok Supek citira austrijske tašiste: "Prva linija je bezbožna i nemoralna. Ona nije stvaralačka već reproduktivna linija. U njoj ne živi bog i ljudski duh, već samo mravlja gomila". / Fig. 4 While Tanghe, Vlaeminck and Berghoef subtitled the caricature telling that "The diversity of housing types is the key for better living environment" Supek quotes Austrian Tashists: "The straight line is not a creative line, it is a duplicating line, an imitating line. In it, God and the human spirit are less at home than the comfort-craving brainless intoxicated and unformed masses." (Jan Tanghe, Sieg Vlaemick, Jo Berghoef, *Living cities*, Oxford et al., 1984.; Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, Zagreb, 1987).

↑

Iako statistike o izostajanju iz škole, zanemarivanju školskih obveza, slabom korištenju klubova za mlade i o krivičnim djelima mladih ne pokazuju jednoznačne prednosti centra u odnosu na druge dijelove grada, tako su se interpretirale. Već izbor prostornog okvira istraživanja kao što je „Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima” provedeno u Beogradu povezuje ova naselja s kriminalitetom. Budući da usporedive, presumptivno formulirane studije o devijantnosti mladih u centru grada ne postoje, dizajn istraživanja implicitno je doprinio patologizaciji kolektivnog stanovanja. Tijekom ratnih 1990-ih patologizacija je otišla korak dalje—dio kolektivnih stambenih naselja pogodila je „ekstremna kriminalizacija” imidža: Novi Beograd na filmu gotovo je bez iznimke žarište organiziranog kriminala i eksplozija agresije.³⁷ Ipak, medijska predodžba iz 1990-ih i 2000-ih pod utjecajem francuskog i američkog „geto-filma” gradila se na temeljima položenima 1980-ih.

SLAMIZACIJA

Stručna je javnost u kasnom socijalizmu izražavala zabrinutost zbog moguće „slamizacije” kolektivnih stambenih naselja—materijalnog propadanja i posljedičnog kolapsa tržišne i simboličke vrijednosti. Dok su 1960-ih neformalna naselja bila glavni kandidat za pretvaranje u slam³⁸ kao suštu suprotnost planiranom, racionalno organiziranom kolektivnom stanovanju,³⁹ kriminološka i sociološka razmatranja tijekom 1980-ih nalaze sličnosti među njima. Novi Zagreb spominje se u istom dahu s Dubravom, kao „novije gradske aglomeracije (...) za koje je značajno karakteristična neurjednost neposredne životne okoline”.⁴⁰ Stvara se dojam da su neformalna i socijalistička planirana naselja na isti način problematična, za što se pronašlo dvojako objašnjenje: struktura stanovništva s mnogo doseljenih i neregulirano provođenje slobodnog vremena mladih.⁴¹

Početkom 1990-ih uvriježila se teza o „filtraciji”—iseljavanju svih koji si to mogu priuštiti iz kolektivnih stambenih naselja i useljavanju siromašnije populacije—kao najizglednijem scenariju za budućnost kolektivnog stanovanja.⁴² Djelomičnu je potvrdu našla u zapadnonjemačkim, francuskim, švedskim i drugim naseljima europskih socijaldemokracija, a zagovarao ju je i mađarski sociolog Iván Szelényi.⁴³ Napuštanje stanova u zapadnoj Europi koji su „jednake ili čak bolje kvalitete od naš[ih]” već je 1970-ih kolalo kao prefiguracija jugoslavenske budućnosti.⁴⁴ U istraživanju o stambenim problemima mladih u Hrvatskoj sredinom 1970-ih spominju se deseci tisuća praznih stanova diljem zapadne Europe (80 000 u Švicarskoj, 50 000 u Nizozemskoj); ista studija na temelju ankete među zaposlenima mlađima od 27 godina u pet najvećih hrvatskih gradova utvrđuje da samo 8,3 % ima vlastiti stan.⁴⁵

Nerazmjer između desetaka tisuća praznih i desetaka tisuća prepunih stanova sažima problematiku sociološke kritike kolektivnog stanovanja 1970-ih i 1980-ih. Prvo, kao što potvrđuje Seferagić, „[p]roblem je bio u povezivanju strane literature, tj. zapadnog društvenog konteksta s našim”.⁴⁶

Sociolozi su se oslanjali na sekundarnu literaturu koja se bavila odbacivanjem kolektivnog stanovanja u zapadnoj Europi krajem 1960-ih, a naselja u socijalističkim zemljama (od Marzahna, najvećega kolektivnog stambenog naselja u Njemačkoj Demokratskoj Republici, do sovjetskih projekata) nisu bila razmatrana. Socijalistička gradogradnja koja se orijentira prema nesocijalističkim izvorima ujedno je paradoksalna situacija i kondenzirana posebnost jugoslavenske verzije socijalizma.⁴⁷ Drugo, osim teorije, „uvezena” je i empirija; informacije o situaciji u Jugoslaviji često su bile podređene rezultatima na Zapadu. Jugoslavenski sociolozi i sociologinje grada od 1970-ih nadalje pritom su bili uključeni u planiranje konkretnih naselja. Povod za *Grad po mjeri čovjeka* bio je urbanistički skup 1980. na temu planiranja kolektivnog stambenog naselja Mišeluk na rubu Novog Sada. Sociolozi su ponudili moguća rješenja za unaprjeđenje novih stambenih naselja, Dušica Seferagić bila je angažirana u timu za izgradnju arhitektonski ambicioznog naselja Dugave. Međutim, njihov terenski rad ostao je relativno nepovezan s primijenjenim teorijskim okvirima. To se djelomično može objasniti neujednačenošću statističkih podataka (mikrostudije pojedinih naselja koje su samo uvjetno dopuštale usporedbe i generalizaciju), ali i percipiranom političko-simboličkom težinom zapadnjačkih izvora te implicitnom pretpostavkom da je jugoslavenski kontekst bliži i sličniji tamošnjem nego zemljama Istočnog bloka.

Prijetnja „slamizacije” pojačala se 1990-ih, kad se upozoravalo na njezino moguće ubrzavanje u tranziciji. Arhitekt Dušan Ilić kolektivnom je stanovanju predviđao „sindrom ‚Harlem-a’ u ne tako dalekoj budućnosti”,⁴⁸ Čaldarović je istaknuo da privatizacija stanova „može dovesti do velike izmjene u socijalnoj strukturi naseljenosti Novog Zagreba, što opet—kako se to moglo vidjeti na mnogim primjerima u drugim zemljama—može dovesti i do ukupnog socijalnog, moralnog i fizičkog propadanja toga dijela grada (slumizacija)”.⁴⁹ „Objektivno niska kvaliteta stanova u nas otvara osjetljivo pitanje rasprave o tome ne radi li se zapravo u nas o rasprodaji stambenog fonda koji po najvećem broju kriterija i u najvećem broju slučajeva može *jedino biti klasificiran kao socijalno stanovanje?*” nastavlja Čaldarović, gotovo izjednačavajući kolektivna stambena naselja sa socijalnim stambenim fondom i perpetuirajući stigmatu pauperizacije.⁵⁰

Moderno opremljena naselja poput Novog Beograda danas se revaloriziraju kao „najbolji mogući poklon bilo kojoj postjugoslavenskoj vladi”,⁵¹ akumulirana vrijednost koja je amortizirala osiromašenje urbanog stanovništva uslijed ratova 1990-ih, a u nekim slučajevima u postsocijalizmu dobila na atraktivnosti.⁵² Istraživanja javnog mnijenja od kasnog socijalizma do danas daju pozitivne rezultate. U sociološkom istraživanju provedenom 1992. u Hrvatskoj 89 % ispitanika izjavilo je da namjerava „nastaviti živjeti u istom (otkupljenom) stanu”, u Beogradu početkom 1990-ih 87,5 % ispitanika bilo je zadovoljno svojim stambenim prilikama.⁵³

Iako je jedan od glavnih zahtjeva sociologije grada slušanje stanarske perspektive, paradoksalno, baš je te stavove

47

Sovjetska arhitektura nakon Titova raskida sa Staljinom 1948., a sve intenzivnije od 1950-ih, rubna je, gotovo nevidljiva pojava u jugoslavenskoj stručnoj javnosti. SSSR je tek ponekad odredio mjesto studijskih putovanja domaćih stručnjaka. Osim aspekta ideološkog pozicioniranja, sve snažnijeg usmjerenja na Zapad (posebno nakon ekonomskih reformi sredinom 1960-ih), naglašeno centralizirana arhitektonska djelatnost nije odgovarala jugoslavenskom samoupravnom, deciderano decentraliziranom socijalizmu.

48

Ilić, „Višespratne stambene zgrade”, 2.

49

Čaldarović, „Privatizacija kroz otkup stanarskih prava”, 1027.

50

Isto, 1025; kurziv u izvorniku.

51

Jovanović, „Mass Heritage of New Belgrade”, 7.

52

Usp. primjer Praga i posljedice širenja mreže podzemne željeznice: Zarecor,

„Socialist Neighborhoods after Socialism”, 505.

53

Čaldarović, „Privatizacija kroz otkup stanarskih prava”, 1031; Vujović,

Grad u senci rata, 30, 51.

54

Seferagić, *Kvaliteta života i nova stambena naselja*, 113.

55

Čaldarović, „Privatizacija kroz otkup stanarskih prava”, 1025.

56

Vujović, *Grad u senci rata*, 51.

57

Samo u međuratnom Beogradu više od 70 % stanovništva bilo je siromašno i živjelo u supstandardnim uvjetima. Za konkretne primjere stambene bijede usp. Vuksanović-Macura, *Život na ivici*.

58

Simptomatično je da se dio spomenutih sociologa i sociologinja u postsocijalizmu bavio društvenim nejednakostima: Vujović romskim naseljima i beskućništvom, Seferagić privatizacijskim dinamikama poput „rezidencijalne segregacije”. Novo vrijeme donijelo je nove argumente u kritici kolektivnih stambenih naselja. Vujović ističe da je moderni urbanizam „razorio memoriju grada” i povlači paralelu s ratnom destrukcijom 1990-ih. Dio spoznaja revidiran je i ublažen. Čaldarović s koautoricom Marom Stojan iz novog kuta pozitivno ocjenjuje značaj zelenih površina te novu „socijaln[ul] i prostorn[ul] adaptaciju” lokalnog stanovništva: „Brojne kritike novih naselja, s obzirom na generalno planiranje, dugoročnost te fizički determinizam i dalje stoje, no današnji rezultat, jednostavnim protokom vremena, pokazuje da su—u fizičkom smislu—drveća narasla, grmovi postali veći, igrališta se organizirala i popunila, a stanovnici se adaptirali na svoja mnogo sadržajnija naselja nego što su to bila u samom početku njihova nastanka.” Usp. Vujović, *Grad u senci rata*, 51; Čaldarović, Stojan, „Planiranje, spontanost i okolica”, 825; Seferagić, „Housing Quality”, 181.

59

Backović, Petrović, „Istraživanja susedstva u Novom Beogradu”, 65–80.

60

Seferagić, *Kvaliteta života i nova stambena naselja*, 113.

61

Guilbaud, Renaudie, Lefebvre, „International competition for the New Belgrade urban structure improvement”, 19–28.

62

Perović, *Iskustva prošlosti*, 155–168.

63

Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 104–107.

64

Mlinar, *Humanizacija mesta*, 201.

65

Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 94–97.

66

Rihtman-Auguštin empatično pristupa intervencijama stanovništva: „[S]vakodnevno u novim naseljima pratimo kako ljudi ne prihvaćaju sve što im je urbanizacija, odnosno novo naselje ponudilo, nego biraju na svoj način, i po određenim kriterijima. Sam grad često negativno vrednuje te ljudske izbore. Mi pak etnolozi morali bismo ih istražiti, tako da ih svi uzmognemo razumjeti. Pred našim očima još neizgrađena gradilišta postaju bočališta, sanjkalista i klizališta, travnjaci, nogometna igrališta, balkoni se pretvaraju u najraznovrsnija spremišta ili u sobe, ili pak postaju mjesta susjedskog nadmetanja u sadnji i uzgoju ukrasnog bilja.” Rihtman-Auguštin, „Etnološka istraživanja u gradu”, 68.

67

Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 6.

68

Usp. teorijski ambiciozan Blok 5 arhitekta Milete Bojovića u Titogradu (1977–1983.); Horvat, „Housing Yugoslav Self-Management”.

redovito dovodila u pitanje. Isticalo se da je zadovoljstvo „u najmanju ruku sumljivo [sic!]”,⁵⁴ „razina aspiracija—posebno u stanovanju u okvirima tzv. kolektivne stambene izgradnje—veoma niska”⁵⁵ te da „bilo kakav krov nad glavom stvara zadovoljstvo i otupljuje kritičku svest o stvarnim stambenim uslovima”.⁵⁶ Istraživačka nepovjerljivost implicira da s kolektivnim stambenim naseljima nešto nije u redu, a lokalno stanovništvo, bilo iz inercije bilo iz nužde, potiskuje realnost. Povijesne okolnosti nastanka kolektivnog stanovanja kao reakcije na katastrofalne stambene uvjete⁵⁷ i emancipacijski moment useljavanja u vlastiti stan opremljen suvremenim instalacijama, koji se utisnuo u biografije prvouseljenih, pritom se zanemaruju. Dobivanje stanarskog prava u socijalizmu nije bilo deficitarno orijentirano (uz iznimku fonda solidarnosti), već koncipirano kao pravo zaposlenih koje se ostvaruje sudjelovanjem u samoupravljanju. Budući da do stana nisu došli svi koji bi to htjeli, stan se još manje može shvatiti kao socijalna intervencija.

Kolektivna stambena naselja iz socijalizma u prosjeku dobro stoje na tržištu nekretnina, ali od 1990-ih nadalje primjećuje se sve izraženija polarizacija, društvena nejednakost među pojedinim naseljima.⁵⁸ Novobeogradski blokovi u blizini novootvorenih trgovačkih centara počeli su pokazivati znakove gentrifikacije, dok je u dijelu blokova udaljenijih od centra starog Beograda, u kojima su 1990-ih boravile marginalizirane skupine, izraženije materijalno propadanje.⁵⁹ To potvrđuje da socijalistička naselja svojom navodnom nekvalitetom ne odskaču od grada u cjelini, već imaju potencijal za useljavanje obaju ekstrema društvene ljestvice.

RJEŠENJE ILI PROBLEM?

Kako intervenirati u kolektivna stambena naselja? Jedan je sociološki prijedlog bio novi početak. Njega najjasnije artikulira Seferagić shvaćajući „idealno stambeno naselje” kao *contradictio in adiecto*.⁶⁰ Iako u konceptu „umjerenog grada” i supekovskog „grada po mjeri čovjeka” vidi važne pomake, smatra da ih je nemoguće na zadovoljavajući način integrirati u postojeća naselja. Druga pozicija također se naslanja na pokrete za demokratizaciju i humanizaciju urbanih sredina, od Jane Jacobs do Henrija Lefebvrea. Policentričnost, polifunkcionalnost, participativno planiranje, identifikacija stanara s naseljem i stvaranje mreže društvenih odnosa bili su osnovni ciljevi ovih grupacija. U natječajnom radu za transformaciju dijela Novog Beograda iz 1986. koji potpisuje Lefebvre s arhitektima Sergeom Renaudiejem i Pierrem Guilbaudom inzistira se na povezivanju starog i Novog Beograda—mostovima, istodobnim planiranjem obiju obala Save, brodovima—te na usvajanju urbane kompleksnosti i miješanja funkcija.⁶¹ Funkcionalistička naselja, sugerira ova pozicija, mogu se promijeniti nabolje ugledajući se na „iskustva prošlosti”; uslojavanje i zgušnjavanje Novog Beograda uspoređuje se s postantičkim transformacijama Dioklecijanove palače.⁶²

Istodobno, postmoderna mješavina ponovnog otkrivanja povijesti i retorike demokratizacije otvorila je prostor za

uzurpaciju „slobodnih” prostora koja se zahuktala u post-socijalizmu. Treća pozicija sugerira da je vremenski odmak ključan faktor u proizvodnji socijalnosti, identifikacijskih markera i raznovrsnih oblika društvenih zajednica. „[Š]to su nova naselja starija, i njihove su nepotpunosti manje”—Čaldarović zagovara „postupnost” umjesto instant-kompleksnosti spominjući postupno nicanje društvene infrastrukture, ali i doslovni rast drveća i mreže međuljudskih odnosa u naselju.⁶³ Slovenski sociolog Zdravko Mlinar kolektivnim je naseljima zbog specifične demografije prvouseljenih (često parovi s maloljetnom djecom) predvidio ubrzanu društvenu integraciju s djecom kao katalizatorom.⁶⁴ Čaldarović upućuje na važnost zaštite i ulaganja u kolektivne prostore čak i kad ih stanari zanemaruju ili devastiraju, upućujući na postupno konstituiranje zajednice.⁶⁵ Ovaj pristup pokazuje najviše razumijevanja za kolektivno stanovanje, dopušta da se naselja s vremenom razviju, uz korektive koji čuvaju izvornu urbanističko-arhitektonsku ideju. Posebno je vidljiv u etnologiji: etnologinja i kulturna antropologinja Dunja Rihtman-Auguštin 1980-ih dopunjuje sociološka istraživanja temama poput identifikacije stanovništva s naseljem i individualizacije prostora.⁶⁶

Usljed disciplinarnih ograničenja, moguća rješenja primjenjiva na arhitekturu i urbanizam uglavnom ostaju općenita—„nema onog stupnja konkretizacije pojedinih ideja kakav je neophodan arhitektima i urbanistima”, kako priznaje Supek.⁶⁷ Sociološka kritika dala je najuvjerljivije rezultate kada su poticaje za humanizaciju stanovanja intenzivno usvajali arhitekti, spajajući aktualne urbane teorije i jugoslavensko samoupravljanje.⁶⁸ Istodobno, sociologija je sudjelovala u stvaranju diskurzivne stambene krize projicirajući zapadnoeuropske probleme na jugoslavensku situaciju. Paušalno odbacivanje koncepta kolektivnih stambenih naselja ukorijenjeno u stereotipima artikuliranima u zapadnoeuropskom i sjevernoameričkom kontekstu 1960-ih godina doprinijelo je preuveličavanju krize socijalističkih stambenih naselja. Njihova stigmatizacija u jugoslavenskom je kontekstu počela sredinom 1970-ih, dobrano prije kolapsa socijalizma; argumenti otuđenja, patologije i slamizacije bili su trasirani već u tom periodu. Pažljiva kontekstualizacija i praćenje putanje argumenata i predodžbi jedna je od mogućih mjera otpora generalnoj stigmatizaciji kolektivnog stanovanja, kojoj arhitektonska i društvena stvarnost postjugoslavenskih gradova do danas uspješno prkosi.

POPIS LITERATURE / BIBLIOGRAPHY

- Backović, Vera, Petrović, Mina. „Istraživanje susedstva u Novom Beogradu”, 63–86. U: *Diferencirana susedstva Novog Beograda*, ur. Zoran Erić. Beograd: MSUB, 2009.
- Beckhoven, Ellen van, Bolt, Gideon, van Kempen, Ronald. „Theories of Neighborhood Change and Decline: Their Significance for Post-WWII Large Housing Estates in European Cities”. 20–50. U: *Mass Housing in Europe: Multiple Faces of Development, Change and Response*, ur. Rob Rowlands, Sako Musterd, Ronald van Kempen. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Čaldarović, Ognjen. *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Čaldarović, Ognjen. „Privatizacija kroz otkup stanarskih prava: prvi sociološki nalazi i aspiracije”. *Društvena istraživanja* 8, br. 2 (1993): 1021–1040.
- Čaldarović, Ognjen, Stojan, Mara. „Planiranje, spontanost i okolica: primjer pothodnika u naseljima Trnsko – Trokut u Zagrebu”. *Društvena istraživanja* 15, br. 4–5 (2006): 819–844.
- Diehl, Nicola. „Die Großwohnsiedlung ein Ghetto?: Wie Hiphop-Videos Raumbilder generieren und so die Gesellschaft ordnen”. *Europa Regional* 20, br. 2–3 (2014): 103–118.
- Gaković, Ljiljana, Lay, Vladimir, Čaldarović, Ognjen. „Prikaz rezultata anketnog istraživanja”. U: *Problemi stanovanja mladih: rezultati istraživanja u SRH*, ur. Jasna Grgić Bigović. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti SSOH, 1978.
- Guilbaud, Pierre, Lefebvre, Henri, Renaudie, Serge. „International competition for the New Belgrade urban structure improvement”, 2–71. U: *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade*, ur. Sabine Bitter, Helmut Weber. Linz: Sternberg Press, 2009.
- Gulin Zrnić, Valentina. *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku—Jesenski i Turk, 2009.
- Horvat Lea. „Housing Yugoslav Self-Management: Blok 5 in Titograd”. *Histories of Postwar Architecture* 4, br. 6 (2020): 53–77.
- Ilić, Dušan. „Višespratne stambene zgrade—kolektivno-porodično stanovanje—u novim uslovima”, 1–18. U: *Unapređenje i dalji razvoj stanovanja u višespratnim stambenim zgradama u uslovima različitih vlasničkih odnosa*. Niš: Građevinski fakultet Univerziteta u Nišu, 1995.
- Jansen, Stef. *Yearnings in the Meantime: 'Normal lives' and the state in a Sarajevo apartment complex*. New York: Berghahn, 2018.
- Jovanović, Jelica. „Mass Heritage of New Belgrade: Housing Laboratory and So Much More”. *Periodica Polytechnica Architecture* 48, br. 2 (2017): 106–112.
- Keller, Carsten. *Leben im Plattenbau: Zur Dynamik sozialer Ausgrenzung*. Frankfurt, New York: Campus, 2005.
- Klemenčič, B., Vovk, M. *Anketa krajevnih skupnosti. Priloga študije Razširjeno stanovanje*. Ljubljana: Urbanistični inštitut SR Slovenije, 1978.

Kulić, Vladimir. „Introduction”, 1–13. U: *Second World Postmodernisms: Architecture and Society under Late Socialism*, ur. Vladimir Kulić. London et al.: Bloomsbury, 2019.

Le Normand, Brigitte. *Designing Tito's Capital: Urban Planners, Modernism and Socialism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

Leutloff-Grandits, Carolin, Rubić, Tihana. „Creating a Familiar Space: Childcare, Kinship and Community in Post-socialist New Zagreb”, 219–242. U: *Narrating the City. Everyday History and Urban Networks*, ur. Wladimir Fischer, Anastasia Christou, Matthew P. Berg. New York: Berghahn, 2015.

Meuser, Philipp. *Die Ästhetik der Platte. Wohnungsbau zwischen Stalin und Glasnost*. Berlin: DOM Publishers, 2015.

Minić, Oliver. „Visoki objekti u gradu”. *Arhitektura—Urbanizam* 2, br. 11–12 (1961): 41–42.

Mlinar, Zdravko. *Humanizacija mesta: sociološke razsežnosti urbanizma in samoupravljanja v Novi Gorici*. Maribor: Obzorja, 1983.

Perović, Miloš R. *Iskustva prošlosti*. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1085.

Prokopljivic, Jelena. „Do Not Throw Concrete Blocks! Social and Public Housing in New Belgrade and their Representations in Popular Culture”. *Fusion Journal* 3, br. 6 (2015). <https://fusion-journal.com/issue/006-fusion-the-rise-and-fall-of-social-housing-future-directions/do-not-throw-concrete-blocks-social-and-public-housing-in-new-belgrade-and-their-representations-in-popular-culture/> (pristupljeno 8. rujna 2020.).

Rihtman-Auguštin, Dunja. „Etnološka istraživanja u gradu—problemi i dileme”. *Etnološka tribina* 10, br. 3 (1980): 63–72.

Rudolph, Nicole C. *At Home in Postwar France: Modern Mass Housing and the Right to Comfort*. New York, Oxford: Berghahn, 2015.

Seferagić, Dušica. *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988.

Seferagić, Dušica. „Housing Quality: Two Faces of the Same Coin”, 179–185. U: *The Twin Pursuits of Satisfactory Housing and Housing Satisfaction*, ur. Austin J. Jaffe, Ivor Ambrose, Katrin Paadam. Tallinn: Tallinn Technical University, 1999.

Seferagić, Dušica. „Razvoj sociologije grada i prostora u Hrvatskoj”. *Sociologija i prostor* 51, br. 2 (2013): 281–290.

Sevnik, Srđan. „Medicinski pogledi na stanovanje in naselje”, 126–131. U: *Človek—stanovanje—naselje*, ur. France Ivanšek. Ljubljana: Prosvetni servis, 1962.

Simmel, Georg. „Die Grosstädte und das Geistesleben”, 185–206. U: *Die Grossstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*, knjiga 9, ur. Theodor Petermann. Dresden: Zahn & Jaensch, 1903.

Supek, Rudi. *Grad po mjeri čovjeka: S gledišta kulturne antropologije*. Zagreb: Naprijed, 1987.

Tanghe, Jan, Vlaemick, Sieg, Berghoef, Jo. *Living cities: A case for urbanism and guidelines for re-urbanisation*. Prijevod: Ronald Southam. Oxford et al.: Pergamon Press, 1984.

Taunton, Matthew. *Fictions of the City: Class, Culture and Mass Housing in London and Paris*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

Titarenko, Larisa, Zdravomylova, Elena. *Sociology in Russia: A Brief History*. Cham: Palgrave Macmillan, 2017.

Urban, Florian. *Tower and Slab: Histories of Global Mass Housing*. Routledge, London, New York, 2012.

Vujović, Sreten. „Stanovanje u novim naseljima”. *Sociološki pregled* 6, br. 3 (1972): 203–221.

Vujović, Sreten. *Grad u senci rata: Oglеди o gradu, siromaštvu i sukobima*. Novi Sad: Prometej—Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, 1997.

Vuković, Slobodan. „Stan po mjeri čovjeka”. *Pobjeda*, 4. veljače 1979., 3.

Vuksanović-Macura, Zlata. *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. Beograd: Orionart, 2012.

Zarecor, Kimberly Elman. „Socialist Neighborhoods after Socialism: The Past, Present, and Future of Postwar Housing in the Czech Republic”. *East European Politics and Societies* 26, br. 3 (2012): 486–509.

IZVORI / SOURCES

SR-AJ-495—fascikla 75 (Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 495, Stalna konferencija gradova Jugoslavije): „Rezime rasprave”, Savjetovanje „Utjecaj nekih ekoloških činilaca na delinkvenciju mladih i planiranje gradova”, 15. i 16. siječnja 1981., Zagreb.

SR-AJ-495—fascikla 75: Mejovšek, Milko, Uzelac, Slobodan, Vrgoč, Ivan. „Ekološka struktura i delinkventno ponašanje mladih u gradu Zagrebu”. U: „Utjecaj nekih ekoloških činilaca na delinkvenciju mladih i planiranje gradova”. Zagreb: Stalna konferencija gradova, 15. i 16. siječnja 1981.